

Fluid Social Capital in Heritage Space Conservation: A Case Study of Tabriz Historical Bazaar

Hossein EsmaeiliSangari ¹

Department of Building and Structure Research Institute, National Cultural Heritage
Research Institute, Tehran, Iran.

Raheleh Parvin

Department of Architecture, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran.

Extended Abstract

Introduction:

The conservation of heritage spaces, particularly in historical urban contexts, is a central challenge for contemporary urban governance and cultural sustainability. Such spaces embody not only architectural and aesthetic values but also the collective memory and social identity of communities. The historic bazaar of Tabriz, inscribed on the UNESCO World Heritage Site, exemplifies a living cultural organism in which economic, social, and cultural functions are intricately intertwined. Within this dynamic environment, social interactions, networks of trust, and shared norms play a critical role in maintaining both the tangible and intangible dimensions of heritage continuity.

While the concept of social capital has been widely discussed in urban sociology and cultural heritage studies, its classical forms—defined by stable networks and long-term trust—do not fully account for the transient and flexible relations that characterize complex urban markets. In this regard, this research introduces the novel theoretical concept of Fluid Social Capital (FSC), which captures the adaptable, temporary, and situational social relations that emerge in dynamic heritage spaces. Unlike conventional social capital that relies on durable relationships, FSC operates through flexible alliances, short-term collaborations, and spontaneous interactions that respond to contextual shifts in urban life.

The study focuses on the historic bazaar of Tabriz as an ideal empirical case to examine how fluid social capital functions within heritage environments, shaping collective behaviors and supporting heritage conservation through evolving social networks. The central research question guiding this study is:

“To what extent can fluid social capital influence and enhance the conservation and revitalization of historic urban bazaars, particularly the Tabriz Bazaar?”

This research thus aims to conceptualize, operationalize, and empirically test the notion of

1. Corresponding Author: h.esmaeeli@richt.ir

fluid social capital in relation to heritage protection, providing a theoretical and practical framework for policymakers, cultural managers, and urban planners involved in heritage-led urban regeneration.

Theoretical Framework:

The foundation of this study lies in the reinterpretation of classical social capital theories within the context of heritage conservation. According to Bourdieu, social capital represents the aggregate of actual or potential resources linked to durable networks of mutual recognition and institutionalized relationships. Coleman emphasized its role as a facilitator of collective action through norms of reciprocity and trust, while Putnam highlighted its contribution to civic engagement and democratic governance.

However, in heritage spaces such as the Tabriz Bazaar—where actors continuously shift, interactions are fluid, and the balance between tradition and modernity is constantly negotiated—these classical definitions prove inadequate. Fluid social capital expands the conceptual boundaries by accounting for temporary, situational, and adaptive relationships that generate resilience and cooperation under conditions of uncertainty.

The bazaar functions as a complex socio-spatial system where trust, cooperation, and identity are not static but continuously reconstituted. Therefore, the study proposes that FSC operates through three main dimensions:

- Network Flexibility – the ability of social networks to reorganize and adapt to changing economic or cultural conditions;
- Temporary and Multi-Actor Interactions – short-term collaborations that bridge different stakeholders such as merchants, municipal actors, and heritage institutions;
- Cultural Reproduction and Social Cohesion – the ongoing reinforcement of shared norms, values, and traditions that sustain collective identity.

These dimensions collectively contribute to the resilience of heritage spaces, enabling them to respond to economic pressures, social change, and modernization challenges without losing their historical essence. The theoretical framework thus integrates the idea of social fluidity into heritage governance, presenting FSC as both an analytical lens and a practical tool for adaptive management of urban heritage.

Methodology:

This study adopts an integrated mixed-method approach (qualitative–quantitative) to capture both the depth and breadth of social dynamics within the Tabriz Bazaar.

Qualitative Phase

The qualitative phase involved semi-structured interviews and focus group discussions with 10 key experts in architecture, urban planning, and cultural heritage management, as well as representatives of local communities and bazaar stakeholders. Data were coded and analyzed using MAXQDA software using a thematic analysis approach. The aim was to identify and categorize emergent themes related to the formation and operation of fluid social capital within heritage spaces.

The analysis revealed that “network flexibility” and “temporary cooperation” appeared most frequently in interview codes, indicating their central role in the dynamics of the bazaar’s social system. These findings provided the empirical basis for constructing the quantitative instrument.

Quantitative Phase

Based on the qualitative results, a structured questionnaire was designed using a five-point Likert scale to measure perceptions and experiences of FSC components among 150 participants, including merchants, cultural actors, and heritage managers in the bazaar. The questionnaire's reliability was assessed using Cronbach's Alpha ($\alpha = 0.89$), indicating high internal consistency. Data were analyzed through Structural Equation Modeling (SEM) to examine the relationships between FSC components and heritage conservation outcomes.

The structural model included three independent latent variables (network flexibility, temporary interaction, and cultural reproduction) and one dependent latent variable (heritage conservation). The SEM results demonstrated a high level of model fit (CFI = 0.96, RMSEA = 0.045), indicating strong relationships among the constructs.

Results and Discussion:

Findings indicate that network flexibility is the most influential component, enabling adaptive collaborations and coordination. Temporary multi-stakeholder interactions support conflict resolution and joint decision-making, while cultural reproduction maintains social cohesion. SEM analysis confirmed the positive and significant impact of all components on heritage conservation ($p < 0.05$), illustrating how fluid social capital integrates traditional practices with modern urban demands to enhance resilience and sustainability. The results further reveal that stakeholders with higher participation in flexible networks demonstrated stronger commitment to heritage protection and collaborative management. This underscores the value of dynamic social relations in facilitating participatory governance and long-term heritage vitality.

Conclusion:

Fluid social capital offers a novel lens for heritage management, highlighting dynamic, adaptive networks that foster trust, collaboration, and resilience. In the Tabriz Historical Bazaar, this approach facilitates sustainable preservation while accommodating contemporary pressures, providing a practical model for heritage conservation in historic urban contexts globally. The study concludes that incorporating fluid social capital into urban policy frameworks can bridge the gap between institutional strategies and community-based practices, fostering inclusive governance and sustainable cultural continuity.

Keywords: Social Capital, Fluid, Conservation, Space, Tabriz Bazaar.

Citation:

EsmaciliSangari, H & Parvin, R. (2026). Fluid Social Capital in Heritage Space Conservation: A Case Study of Tabriz Historical Bazaar, Isfahan. Journal of Urban Studies on Space and Place, 9(37),55-72. <https://doi.org/10.22034/jspr.2026.2074782.1190>

DOI: <https://doi.org/10.22034/jspr.2026.2074782.1190>

URL: http://jspr.jdisf.ac.ir/article_734201.html?lang=en

Copyrights:

©2023 by the authors. Published by Journal of Urban Studies on Space and Place.

This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International

(CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

سرمایه اجتماعی سیال در حفاظت فضاهای میراثی؛ مورد پژوهی: بازار تاریخی تبریز

حسین اسمعیلی سنگری^۱

عضو هیات علمی، پژوهشکده ابنیه و بافت گروه بنا، پژوهشگاه میراث فرهنگی کشور، تهران، ایران.

راحله پروین

گروه معماری، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

چکیده

حفاظت از فضاهای میراثی شهری، به‌ویژه بازارهای تاریخی، در گرو درک سازوکارهای اجتماعی‌ای است که انسجام، هویت فرهنگی و تداوم تعاملات جمعی را شکل می‌دهند. بازارهای تاریخی در معرض دگرگونی‌های اقتصادی و فرهنگی‌اند و این تغییرات، هماهنگی میان ذی‌نفعان و اصالت فضا را با چالش مواجه می‌کند. پژوهش حاضر با تمرکز بر رویکرد «سرمایه اجتماعی سیال»، نقش روابط موقت، شبکه‌های انعطاف‌پذیر و بازتولید فرهنگی را در حفاظت بازار تاریخی تبریز مورد بررسی قرار داد. بدینسان در پی پاسخ به پرسش اصلی پژوهش: «سرمایه اجتماعی سیال تا چه میزان می‌تواند در حفاظت و بازسازی بازارهای تاریخی، به‌ویژه بازار تاریخی تبریز، مؤثر باشد؟»، پژوهش با روش کمی و بر پایه مدل‌سازی معادلات ساختاری (SEM) اجرا شد تا سازوکارهای پویای سرمایه اجتماعی سیال در قالبی سنجش‌پذیر تحلیل شود. داده‌ها از طریق پرسشنامه‌ای با طیف پنج‌گزینه‌ای لیکرت در جامعه آماری ۱۵۰ نفر از کسبه، بهره‌برداران و استفاده‌کنندگان مکرر بازار تاریخی تبریز گردآوری شد. روایی محتوایی پرسشنامه با CVI و CVR تأیید شد و مقدار آلفای کرونباخ ۰/۸۷/ پایایی مطلوب ابزار را نشان داد. نتایج مدل‌سازی بیان می‌کند که سه مؤلفه اصلی سرمایه اجتماعی سیال تأثیر معناداری بر تقویت هماهنگی میان ذی‌نفعان، ارتقای انسجام اجتماعی و افزایش تاب‌آوری فرهنگی بازار دارند. مؤلفه انعطاف‌پذیری شبکه‌ها بیشترین اثر مستقیم را بر شاخص‌های حفاظت فضایی نشان داد و تعاملات موقت نیز مسیرهای غیرمستقیم مؤثری را در پیوند میان گروه‌های فعال ایجاد کرد. این یافته‌ها چارچوبی عملی برای مدیران شهری و سیاست‌گذاران ارائه می‌کند تا با بهره‌گیری از ظرفیت‌های سرمایه اجتماعی سیال، فرایندهای حفاظت و توسعه پایدار بازارهای تاریخی را اثربخش‌تر هدایت کنند.

کلمات کلیدی: سرمایه اجتماعی، سیال، حفاظت، فضا، بازار تبریز.

در چشم‌اندازی که بومن «مدرنیته سیال» می‌نامد، مناسبات انسانی در ترکیب‌هایی متحرک، لحظه‌ای و وابسته به زمینه شکل می‌گیرند و اعتماد، مشارکت و پیوندهای اجتماعی از حالت ساختاریافته فاصله می‌گیرند و بر منطق سیالیت و انعطاف‌پذیری استوار می‌شوند (Bauman, 2013; De Luca Picione et al., 2025). در این چارچوب، سرمایه اجتماعی سیال^۱ بر جریان متغیر اعتماد، مشارکت و کنش جمعی در میان افراد، گروه‌ها و فضاها تأکید می‌کند و به‌عنوان توانش اجتماعی پویا، امکان تحلیل روابط انسانی در شرایط بی‌ثبات و متغیر را فراهم می‌کند. در فضاهای میراثی، این منطق اهمیت ویژه‌ای دارد؛ زیرا تعاملات انسانی علاوه بر شکل‌گیری بر پایه روابط تاریخی و حافظه جمعی، تحت تأثیر گردشگری، تغییر کاربری‌ها و دگرگونی‌های اقتصادی دائماً بازآرایی می‌شوند.

پژوهش حاضر با بهره‌گیری از رویکرد «سرمایه اجتماعی سیال»، روابط موقت، انعطاف‌پذیر و پویا میان فعالان بازار تاریخی تبریز را تحلیل کرد و ظرفیت‌های اجتماعی موجود در بازار را شناسایی و تقویت کرد. بر این اساس، پرسش اصلی پژوهش چنین تعیین شد: «سرمایه اجتماعی سیال به چه میزان می‌تواند در حفاظت و بازسازی بازارهای تاریخی شهری، به‌ویژه بازار تاریخی تبریز، مؤثر واقع شود؟». پژوهش با رویکرد کمی-تحلیلی سامان یافت تا سازه چندلایه سرمایه اجتماعی سیال و نقش آن در صیانت از فضاهای میراثی، به‌ویژه در بازار تاریخی تبریز، به‌صورت دقیق و سنجش‌پذیر بررسی شود. مدل‌سازی معادلات ساختاری (SEM) به‌سبب توانایی تحلیل هم‌زمان مفاهیم نهفته، خطای اندازه‌گیری و مسیرهای علی، به‌عنوان چارچوب تحلیل انتخاب شد.

در گام نخست، مدل اندازه‌گیری ارزیابی شد تا میزان انطباق گویه‌ها با ابعاد نظری سرمایه اجتماعی سیال

حفاظت از فضاهای میراثی، به‌ویژه بازارهای تاریخی شهری، اهمیت ویژه‌ای داشت، چرا که این فضاها علاوه بر ارزش‌های معماری و تاریخی، نقش کلیدی در تقویت هویت اجتماعی و فرهنگی جوامع ایفا کردند و به‌عنوان نمادهای هویت جمعی شناخته شدند (Robson, 2025). با این حال، تغییرات اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی فشارهایی بر تعاملات اجتماعی و استمرار فعالیت‌های فرهنگی-اقتصادی در این فضاها وارد کرد و تهدیدی برای انسجام و مشارکت اجتماعی محسوب شد. این وضعیت ضرورت تحلیل سازوکارهای اجتماعی موجود و ظرفیت‌های فعال در بازارهای تاریخی را آشکار ساخت.

در ادبیات مرتبط، سرمایه اجتماعی به‌عنوان مجموعه‌ای از روابط، شبکه‌ها و هنجارهای اجتماعی تعریف شد که می‌تواند اعتماد و همکاری میان افراد و نهادها را تقویت و در حفاظت از منابع مشترک نقش مهمی ایفا می‌کند (Coleman, 1988). نظریه‌پردازان کلاسیک سرمایه اجتماعی، از جمله بوردیو، پاتنام و کلمن، سرمایه اجتماعی را از زوایای مختلف بررسی کردند؛ بوردیو آن را مجموعه‌ای از منابع واقعی یا بالقوه که از طریق شبکه‌های نهادینه شده روابط به دست می‌آید، تعریف کرد و بر بازتولید نابرابری‌های اجتماعی تأکید کرد (Zembylas, 2020). پاتنام سرمایه اجتماعی را عنصری کلیدی در کارکرد مؤثر نهادهای دموکراتیک و مبتنی بر اعتماد و مشارکت اجتماعی دانست (Sciolla, 2015). کلمن بر نقش سرمایه اجتماعی در تسهیل کنش جمعی و انتقال سرمایه انسانی تأکید می‌کرد (Coleman, 1988) و نان‌لین بر دسترسی به منابع از طریق روابط اجتماعی و کیفیت پیوندهای فردی تمرکز کرد (Aldrich & Meyer, 2015). با این حال، مطالعات کلاسیک، باوجود غنای نظری، ظرفیت تحلیل سرمایه اجتماعی در شرایط متغیر و پویا را

احراز گردد. پرسشنامه پژوهش بر اساس نظریه‌های بوردیو، پاتنام و کلمن و همچنین تعریف سرمایه اجتماعی سیال تدوین شد. پس از تثبیت مدل اندازه‌گیری، مدل ساختاری جهت آزمون روابط میان مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی سیال و شاخص‌های حفاظت فضایی اجرا شد تا مسیرهای مستقیم و غیرمستقیم، تأثیرات متقابل مؤلفه‌ها و نقش هر بخش در سازوکار صیانت فضایی در یک منظومه واحد تحلیل شود. جامعه آماری شامل ۱۵۰ نفر از کسبه، بهره‌برداران فضاهای میراثی و مراجعه‌کنندگان مکرر بازار تاریخی تبریز بود. نمونه‌گیری به صورت هدفمند انجام شد تا افرادی که بیشترین تعامل با شبکه‌های اجتماعی بازار داشتند، پوشش داده شوند. حجم نمونه براساس فرمول کوکران تعیین و کفایت آماری بدر راستای تحلیل مدل‌سازی معادلات ساختاری تأمین شد. داده‌ها از طریق پرسشنامه استاندارد جمع‌آوری شد که سه بعد اصلی سرمایه اجتماعی سیال را بازتاب می‌داد:

۱. انعطاف‌پذیری شبکه‌ها؛

۲. تعاملات موقت و چندجانبه؛

۳. بازتولید فرهنگی؛

روایی محتوا با استفاده از CVI و CVR توسط ۵ نفر از متخصصان حوزه میراث فرهنگی، معماری و شهرسازی بررسی شد و تمامی پرسش‌ها معتبر تشخیص داده شدند. پایایی پرسشنامه با ضریب آلفای کرونباخ ۰/۸۷ محاسبه شد که نشان‌دهنده همسانی درونی مطلوب و قابلیت اعتماد داده‌ها بود.

یافته‌های پژوهش نشان داد که سه مؤلفه اصلی سرمایه اجتماعی سیال (انعطاف‌پذیری شبکه‌ها، تعاملات موقت و بازتولید فرهنگی) به‌طور معناداری در حفاظت و پایداری بازار تاریخی تبریز نقش دارند. انعطاف‌پذیری شبکه‌ها بیشترین تأثیر را در هماهنگی میان ذی‌نفعان و ارتقای تاب‌آوری اجتماعی ایفا کرد، در حالی که تعاملات موقت و بازتولید فرهنگی به‌صورت مکمل، انسجام اجتماعی و هویت فرهنگی بازار را تقویت

نمودند. این نتایج تأکید می‌کنند که سرمایه اجتماعی سیال، با تمرکز بر روابط پویا و چندسطحی، توانایی هدایت فرآیندهای حفاظتی و توسعه پایدار در فضاهای میراثی را دارد و می‌تواند به سیاست‌گذاران و مدیران شهری چارچوبی عملی برای بهره‌گیری از ظرفیت‌های اجتماعی بازارهای تاریخی ارائه دهد.

پیشینه پژوهش

در دو دهه اخیر، بازارهای تاریخی به‌عنوان فضاهایی زنده و چندلایه محور پژوهش‌هایی قرار گرفته‌اند که سرمایه اجتماعی را بنیان اصلی پایداری فرهنگی، تاب‌آوری اجتماعی و استمرار حیات جمعی این فضاها می‌شمارند؛ همانگونه که مطالعه‌ای نشان داد، ساختار کالبدی بازار تبریز با تیدگی فضاهای تجاری و مسیرهای ارتباطی بستری مناسب برای شکل‌گیری اعتماد و همکاری میان گروه‌های اجتماعی فراهم می‌کند و تحلیل وی فوآتر از جنبه‌های صرفاً کالبدی، نقطه آغاز فهمی گسترده از سرمایه اجتماعی در فضاهای تاریخی محسوب می‌شود (Molaei, 2020). همچنین، تنوع فضایی و صنفی بازار شبکه‌ای چندسطحی از روابط درون‌صنفی و بین‌صنفی ایجاد می‌کند (Majnooni Tootakhaneh & Esmaeili, 2021). Sangari, (2021) چنانکه تاب‌آوری کالبدی بازار تاریخی تنها در بستر شبکه‌های اعتماد، تعامل صنفی و مشارکت اجتماعی معنادار است و این نکته بر اهمیت تحلیل شبکه‌های اجتماعی در تعامل با ساختار فیزیکی تأکید می‌کند (Alkilan, 2022).

بدینسان، پایداری اقتصادی و فرهنگی بازار تنها هنگامی تحقق می‌یابد که اعتماد متقابل میان کنشگران و همیاری صنفی در شبکه‌ای فعال جریان داشته باشد (Barei and Asghari Zamani, 2022)، بطوریکه در بررسی بازارهای سرپوشیده اروپا سازوکار مشابهی را در بستری متفاوت تأیید گردید و نشان داده شد که مشارکت صنفی و شبکه‌های محلی پیشران باززنده‌سازی و احیای اقتصادی بازارهای تاریخی می‌باشند (Bianco,

(2023). علاوه بر این، پژوهش ثبت جهانی بازار تبریز تعاملات اجتماعی را تقویت کرده و شبکه‌های گفت‌وگو، همکاری و اعتماد میان بازاریان و گردشگران افزایش یافته است (Ghanbari et al, 2023)؛ در همین راستا، پایداری اقتصادی، اجتماعی و محیطی بازارهای تاریخی بدون سرمایه اجتماعی مبتنی بر اعتماد و مشارکت واقعی امکان‌پذیر نبوده (Musialik et al, 2024) و به پیوندهای چندسطحی جامعه، از روابط چهره‌به‌چهره تا شبکه‌های نهادی، عامل اصلی تاب‌آوری فرهنگی در فضاهای تاریخی پرداخته شد (Sun et al, 2024).

همچنین در مطالعه بازار تاریخی چوتا (Chauta Bazaar) بیان گردید که هویت بازار، پایداری روابط میان کنشگران و فرآیند بازسازی شهری همه وابسته به جریان شبکه‌های سرمایه اجتماعی اند (Bhagat, 2025). بنابراین در بازار تبریز با رویکرد خودمردم‌نگاری دریافتند که تداوم حیات اجتماعی بازار تنها با برقراری توازن میان الگوهای رفتاری سنتی و نیازهای مدرن ممکن است (Parvin et al, 2025)؛ بدینسان، مفهوم «سیالیت» رفتارهای اجتماعی و الگوهای تعامل در فضای تاریخی مصداق واقعی خود را می‌یابد.

به‌طور کلی، این مجموعه مطالعات نمود از پدیدار زمانی بازارهای تاریخی می‌باشد. بطوریکه سرمایه اجتماعی در آنها سیال بوده و از کالبد به شبکه‌های انسانی جریان یابد، میان صنوف گردش می‌کند، از سنت به مدرنیته حرکت کرده و دوباره به هویت جمعی بازگردد؛ چنین رویکردی بنیانی نظری فراهم می‌کند تا «سرمایه اجتماعی سیال» به‌عنوان رویکردی نوین در جهت تحلیل پویایی‌های اجتماعی بازار تاریخی تبریز به‌کار گرفته می‌شود و خلأ فهم سازوکارهای گسترش‌یابنده روابط اجتماعی در فضاهای میراثی را به‌طور مستقیم پر می‌کند.

مبانی نظری: سرمایه اجتماعی کلاسیک

سرمایه اجتماعی از مفاهیم بنیادین و در عین حال

پیچیده در علوم اجتماعی معاصر به‌شمار می‌آید که توسط نظریه‌پردازان مختلف از زوایای گوناگون مورد واکاوی قرار گرفته است؛ هر یک از این رویکردها بر ابعاد خاصی همچون ساختار اجتماعی، اعتماد، شبکه‌های ارتباطی، مشارکت مدنی و روابط بین‌فردی تأکید دارند.

پی‌یر بوردیو^۱ سرمایه اجتماعی را مجموعه‌ای از منابع واقعی یا بالقوه تعریف می‌کند که فرد از طریق عضویت در شبکه‌ای مستحکم از روابط نسبتاً نهادینه‌شده به آن دسترسی دارد. از منظر بوردیو، سرمایه اجتماعی نوعی سرمایه قدرت است که از طریق انباشت و بازتولید روابط در ساختارهای اجتماعی نابرابر شکل می‌گیرد و در بازتولید موقعیت‌های اجتماعی ایفای نقش می‌کند (Zembylas, 2020). در حالیکه رابرت پاتنام^۲ بر جنبه‌های مدنی و مثبت سرمایه اجتماعی تأکید می‌کند و آن را در کارکرد مؤثر نهادهای دموکراتیک عنصری اساسی می‌داند. مشارکت مدنی، اعتماد اجتماعی و هنجارهای مشارکتی از ارکان اصلی سرمایه اجتماعی به‌شمار می‌روند و به افزایش بهره‌وری جمعی منتهی می‌شوند (Sciolla, 2015)؛ همانگونه که جیمز کلمن^۳ سرمایه اجتماعی را به‌عنوان ابزاری برای تسهیل کنش جمعی مؤثر در چارچوب ساختارهای اجتماعی تعریف و بر نقش آن در انتقال سرمایه انسانی و تسهیل تعاملات اجتماعی تأکید می‌کند (Coleman, 1988). نان لین^۴ نیز تمرکز خود را بر بعد منابع در شبکه‌های اجتماعی قرار می‌دهد و سرمایه اجتماعی را به معنای «دسترسی به منابع از طریق روابط اجتماعی» معرفی می‌نماید؛ از دیدگاه وی، موقعیت اجتماعی و کیفیت پیوندهای فردی نقش تعیین‌کننده‌ای در بهره‌مندی از سرمایه اجتماعی دارند (Aldrich & Meyer, 2015).

با این حال، سرمایه اجتماعی از انسجام نظری و

1. Pierre Bourdieu

2. Robert D. Putnam

3. James S. Coleman

4. Nan Lin

چارچوب تحلیلی یکپارچه ندارد و اغلب در مطالعات، فقط به عنوان مفهومی کلی یا چندوجهی مورد تفحص قرار می گیرد (Claridge, 2018). این واقعیت نشان می دهد که سرمایه اجتماعی، با وجود ریشه یابی آن در شبکه ها و مناسبات میان فردی، هم زمان موجب بازتولید نابرابری ها و انسدادهای ساختاری می شود و نیز ظرفیت تسهیل کنش جمعی و ارتقای مشارکت مدنی را فراهم آورد. از این منظر، بازاندیشی نظری و تعمیق مفهومی سرمایه اجتماعی به ابعاد انعطاف پذیر، زمینه مند و رابطه محور، امری ضروری است که زمینه را برای شکل گیری و کاربرد رویکرد نوین سرمایه اجتماعی سیال فراهم می آورد.

سرمایه اجتماعی سیال

در چشم اندازی که بومن^۱ آن را «مدرنیت سیال» می خواند، جهان اجتماعی در بستری شکل می گیرد که نشانه اصلی آن، بی ثباتی و تغییر پیوسته است. ساختارهای سنتی معنا، همچون خانواده، اجتماع محلی یا نهادهای تثبیت شده، دیگر توان سامان دهی پایدار روابط را ندارند و مناسبات انسانی در قالب ترکیب هایی متحرک، لحظه ای و به زمینه بازتولید وابسته می شوند (De Luca Picione et al., 2025). در چنین شرایطی اعتماد، مشارکت و پیوندهای اجتماعی نیز از حالت ساختاریافته و قابل پیش بینی فاصله می گیرند و بر منطق سیالیت، انعطاف پذیری و سازگاری موقعیتی استوار می شوند. بومن این وضعیت را ویژگی بنیادی عصر حاضر می داند؛ عصری که در آن روابط اجتماعی بیش از آنکه در چارچوب نهادهای پایدار شکل گیرند، در جریان دائمی تعاملات روزمره، تحرک های فردی و شبکه های کوتاه مدت شکل می گیرند (Bauman, 2013).

چنانکه پژوهش های اخیر، از جمله نظریه منطقه گرایی سیال، تأکید می کنند، فهم پدیده های اجتماعی بدون توجه به این منطق تغییر پذیری و پیوستگی های موقتی

1. Bauman

میان افراد و فضاها امکان پذیر نمی باشد (Pasquariello, 2025). همین منطق زیربنای عبور از مدل های کلاسیک سرمایه اجتماعی است؛ مدلهایی که اغلب بر ثبات شبکه ها، تداوم هنجارها و انسجام گروهی اتکا دارند. در حالی که در شرایط سیالیت معاصر، پیوندهای اجتماعی در بستری شکل می گیرند که ماهیت آن متغیر، لحظه ای و متأثر از بافت فرهنگی و فضایی است. مناسبات انسانی ممکن است در لحظه ای کوتاه شکل بگیرند، تقویت شوند، تغییر کنند یا به طور کامل از میان بروند و این فرایند، بخش طبیعی پویایی اجتماعی تلقی می شود.

سرمایه اجتماعی سیال بر این مبنا تکیه دارد: اعتماد، مشارکت و کنش جمعی را بایستی در جریان متغیری نگرست. بطوریکه به تناسب فضا، موقعیت و الگوی تعاملات بازتعریف می شود. بدین ترتیب، سرمایه اجتماعی نوعی «توانش اجتماعی پویا» است که در میان افراد، گروه ها و فضاها در گردش است. این رویکرد امکان تبیین موقعیت هایی را فراهم می کند که در آن روابط اجتماعی به جای ثبات، بافت مندی، انعطاف پذیری و پیوسته بودن را نشان می دهند.

از این رو در فضاها می راثی، این منطق سیالیت اهمیت بیشتری می یابد؛ زیرا تعاملات انسانی در این فضاها علاوه بر شکل گیری بر پایه روابط تاریخی و حافظه جمعی، تحت تأثیر گردشگری، تغییر کاربری ها، حضور گروه های متنوع اجتماعی و دگرگونی های اقتصادی دائماً بازآرایی می شوند.

چارچوب نظری

در پژوهش حاضر، مفهوم سرمایه اجتماعی سیال و نقش آن در فرآیندهای حفاظت از فضاها می راثی، به ویژه در بازار تاریخی تبریز، واکاوی می شود. بدان جهت برای دستیابی به تحلیل دقیق تر این مقوله، ابتدا مفهوم سرمایه اجتماعی مورد تفحص قرار گرفته است. این مفهوم به عنوان یکی از ارکان بنیادین در تعاملات اجتماعی و تقویت مشارکت جمعی در فضاها

تاریخی شناخته می‌شود. سپس، با توجه به شکل‌گیری و گسترش نظریه سرمایه اجتماعی سیال، که بر روابط موقت، انعطاف‌پذیر و در حال دگرگونی تأکید می‌کند، نقش راهبردی این نوع سرمایه در فضاهایی با ویژگی‌های پیچیده و در حال تحول، در فرآیندهای حفاظتی بررسی می‌شود. در نهایت، تحلیل استراتژی‌های نوین حفاظت از فضاهای میراثی، که به ترکیب نظریه‌های اجتماعی و رویکردهای حفاظتی پرداخته، از اهمیت بسزایی برخوردار است.

تقابل رویکرد سرمایه اجتماعی کلاسیک و سرمایه اجتماعی سیال

شتاب تحولات ساختاری در جوامع معاصر، دگرگونی الگوهای کنش جمعی و بازخوانی مستمر روابط بین‌الذهانی ضرورت بازاندیشی در مفاهیم کلاسیک علوم اجتماعی را با وضوح بیشتری نمایان ساخته‌اند (Wesselow, 2023:1045). سرمایه اجتماعی در رویکردهای کلاسیک اغلب در قالب چهار دیدگاه اجتماعی گرایانه، شبکه‌ای، نهادی و هم‌افزایی تفکیک شده است (Woolcock & Narayan, 2000:238) و دیدگاه هم‌افزایی به دلیل تأکید بر هم‌پیوندی و ترکیب ابعاد متعدد و روشن‌سازی اثرات مثبت و منفی، از بیشترین شواهد تجربی برخوردار است. چارچوب‌های کلاسیک با تمرکز بر سطوح خرد، میانی و کلان، امکان تحلیل شبکه‌های فردی، گروهی و ساختارهای گسترده‌تر اجتماعی را فراهم می‌آورند (Nesbitt et al, 2024:295). اما نقدهای مفهومی نشان می‌دهند که این رهیافت‌ها اغلب سرمایه اجتماعی را ایستا و مثبت تلقی کمی‌کنند و تأثیرات منفی آن در بازتولید تبعیض، انسداد گروهی و طرد اجتماعی را نادیده می‌گیرند (Zajko, 2021:1050). علاوه بر این، سرمایه اجتماعی در چارچوب کلاسیک معمولاً به سطوح ساختاری، ادراکی و انسجامی تفکیک می‌شود، به‌طوری‌که ساخت ادراکی شامل شبکه‌های عینی، ساخت ادراکی معطوف به سازه‌های ذهنی (اعتماد و هنجارها و ساخت

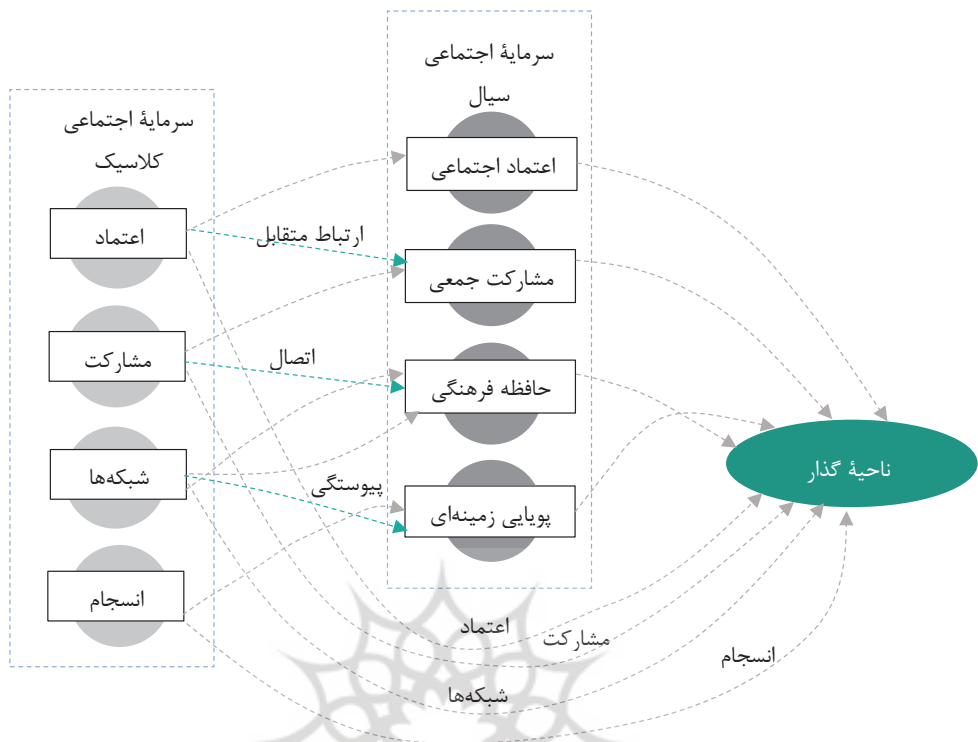
انسجامی بر کیفیت و تداوم مناسبات اجتماعی) تمرکز دارد (Claridge, 2018).

با این حال، تغییرات اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی و پیچیدگی تعاملات در فضاهای متنوع، ضرورت شکل‌دهی به نظریه‌ای انعطاف‌پذیر و زمینه‌مند را آشکار می‌کند (Mottershead et al., 2025:98). سرمایه اجتماعی سیال برخلاف رویکرد کلاسیک، بر شبکه‌های موقت، انعطاف‌پذیری، ظرفیت تطبیقی کنشگران و درک فرایندهای فرهنگی و مشارکت‌های محلی تأکید می‌کند. در این رهیافت، سرمایه اجتماعی علاوه بر همبستگی و اعتماد، ابعاد منفی نظیر انسداد، تبعیض و بازتولید نابرابری را نیز در بر می‌گیرد و آن را به عنصری چندلایه، زمینه‌مند و پویا بدل می‌کند. بدینسان، سه بعد اصلی سرمایه اجتماعی سیال شامل سیالیت شبکه‌ها، تطبیق‌پذیری نهادی و بازتولید فرهنگی تلقی می‌شود. سیالیت شبکه‌ها امکان تغییر پیوندهای اجتماعی در زمان و مکان را نمود می‌سازد، به تطبیق‌پذیری نهادی انعطاف ساختارهای اجتماعی و سیاستی در پاسخ به تحولات فرهنگی توجه می‌کند و بازتولید فرهنگی بر نقش روایت‌ها، حافظه جمعی و تعاملات غیررسمی در حفظ انسجام اجتماعی تمرکز دارد (شکل شماره ۱).

بدین‌سان، سرمایه اجتماعی سیال با عبور از ایستایی و ساده‌سازی‌های کلاسیک، امکان تحلیل دقیق‌تر تعاملات اجتماعی در بسترهای فرهنگی، تاریخی و نهادی را فراهم می‌کند و چارچوبی برای فهم هم‌زمان فرصت‌ها و محدودیت‌های موجود در شبکه‌های انسانی ارائه می‌دهد.

حفاظت فضاهای میراثی و چالش‌های آن در راستای سرمایه اجتماعی سیال

حفاظت فضاهای میراثی شهری با مجموعه‌ای از چالش‌ها مواجه است که می‌تواند کارایی و پایداری اقدامات حفاظتی را محدود کند. از مهم‌ترین این چالش‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

شکل شماره (۱): تطبیق مؤلفه‌های رویکرد سرمایه اجتماعی کلاسیک و سرمایه اجتماعی سیال

۱. تضاد میان نیازهای مدرن و ارزش‌های سنتی: توسعه شهری و ضرورت ایجاد زیرساخت‌های مدرن اغلب با حفظ اصالت و ساختار تاریخی فضاها در تعارض قرار می‌گیرد (Madgin & Lesh, 2021)؛
 ۲. محدودیت منابع مالی و مدیریت ناکارآمد: کمبود بودجه و نبود سیاست‌های هماهنگ حفاظتی، بازسازی و نگهداری فضاهای تاریخی را با کندی مواجه می‌کند (Bozoğlu et al, 2024)؛
 ۳. تنوع ذی‌نفعان و منافع متضاد: کنشگران مختلف شامل ساکنان، کسبه، گردشگران و نهادهای دولتی با اهداف متفاوت، هماهنگی و تصمیم‌گیری را پیچیده می‌کنند (Brooks et al, 2023:128)؛
 ۴. پیچیدگی شبکه‌های اجتماعی و فرهنگی: ساختارهای اجتماعی رسمی و سنتی نمی‌توانند به‌طور کامل با تغییرات سریع اقتصادی و فرهنگی هماهنگ شوند (Wood, 2025)؛
 ۵. خطر بازتولید نابرابری و انسداد اجتماعی: در برخی موارد، دسترسی محدود گروه‌ها به منابع حفاظتی باعث تقویت نابرابری و کاهش مشارکت می‌شود (Zajko, 2021:1052).
- با وجود این محدودیت‌ها، سرمایه اجتماعی سیال ظرفیت‌های ویژه‌ای برای مدیریت چالش‌ها و ارتقای حفاظت فضاهای میراثی فراهم می‌کند. چنانکه این نوع سرمایه با شبکه‌های پویا و مشارکتی، تقویت اعتماد میان ذی‌نفعان و تسهیل هماهنگی چندسطحی امکان اقدامات حفاظتی مؤثرتر را فراهم می‌نماید. همچنین، سرمایه اجتماعی سیال با انعطاف‌پذیری و سازگاری با تغییرات فرهنگی و اجتماعی موجب بازتولید

در سازوکار صیانت فضایی در یک منظومه واحد تحلیل شود.

جامعه آماری و تعیین حجم نمونه

تعداد ۱۵۰ نفر به عنوان نمونه انتخاب شد زیرا جامعه آماری بازار تاریخی تبریز شامل کسبه، بهره‌برداران فضاها، میراثی و مراجعه‌کنندگان مکرر است که همه به نحوی در تعامل با سرمایه اجتماعی سیال قرار دارند. با توجه به ماهیت متغیر و پراکنده جامعه و محدودیت منابع پژوهش، نمونه‌گیری به صورت هدفمند و مبتنی بر ذی‌نفعان کلیدی انجام شد تا افرادی که بیشترین تعامل با شبکه‌های اجتماعی بازار دارند، پوشش داده شوند. حجم نمونه براساس فرمول کوکران تعیین شد (فرمول شماره ۱).

$$n = \frac{N z^2 p (1-p)}{e^2 (N-1) + z^2 p (1-p)} \rightarrow \frac{150 \cdot (1.96)^2 \cdot 0.5 \cdot 0.5}{0.05^2 (150 - 1) + (1.96)^2 \cdot 0.5 \cdot 0.5} = 108$$

n = حجم نمونه مورد نیاز

N = حجم کل جامعه آماری

z = مقدار متغیر نرمال استاندارد در سطح اطمینان ۹۵ درصد (۱/۹۶)

P = نسبت موفقیت (در صورت نبود اطلاعات قبلی،

مقدار ۰/۵ در نظر گرفته می‌شود)

E = میزان خطای مجاز (۰/۰۵)

فرمول شماره (۱): فرمول کوکران در تعیین حجم نمونه جامعه آماری

مطابق محاسبات کوکران، حجم نمونه مورد نیاز برای تحلیل نهایی ۱۰۸ نفر برآورد شد. با این حال، برای اطمینان از پوشش کافی جامعه و رعایت قاعده حداقل ۵-۱۰ پاسخ‌دهنده (Hair et al., 2014)، به ازای هر متغیر در مدل SEM، ۱۵۰ پرسشنامه در نظر گرفته شد تا علاوه بر پوشش جوامع کلیدی بازار، کفایت آماری برای تحلیل مدل‌سازی معادلات ساختاری تضمین شود. نمونه‌گیری به صورت هدفمند انجام شد تا افرادی

فرهنگی پایدار ارزش‌های سنتی و نیازهای مدرن در فرآیندهای حفاظتی می‌شود. به‌طوریکه ایجاد و تقویت ظرفیت‌های نهادی و فرهنگی را تسهیل می‌کند و شبکه‌های انعطاف‌پذیر و روابط موقت امکان انتقال سریع دانش، تجربه و مهارت میان ذی‌نفعان مختلف را فراهم می‌آورند. به این ترتیب، تصمیم‌گیری‌های حفاظتی سریع‌تر و کارآمدتر انجام می‌شوند. با بهره‌گیری از سرمایه اجتماعی سیال، سیاست‌گذاران و مدیران شهری می‌توانند شبکه‌ها و مشارکت‌های اجتماعی را تقویت، چالش‌ها را مدیریت و فرصت‌های حفاظتی را به حداکثر برسانند. این رویکرد، بهره‌گیری از ظرفیت‌های محلی و بازتولید اجتماعی در حفاظت از فضاها، میراثی را ممکن می‌کند و برای تصمیم‌گیری‌های متوازن میان سنت و توسعه مدرن چارچوبی کاربردی می‌شود.

روش پژوهش

پژوهش با رویکرد کمی-تحلیلی سامان یافت تا سازه چندلایه سرمایه اجتماعی سیال و نقش آن در صیانت از فضاها، میراثی، به‌ویژه در بازار تاریخی تبریز، در قالبی دقیق و سنجش‌پذیر تبیین می‌شود. بر همین مبنا، مدل‌سازی معادلات ساختاری (SEM) به‌سبب توانایی تحلیل هم‌زمان مفاهیم نهفته، خطای اندازه‌گیری و مسیرهای علی، به‌عنوان چارچوب تحلیل برگزیده شد. در گام نخست، مدل اندازه‌گیری ارزیابی شد تا میزان انطباق گویه‌ها با ابعاد نظری سرمایه اجتماعی سیال احراز شود. اهمیت این مرحله از آنجاست که پرسشنامه پژوهش مبتنی بر آراء بوردیو، پاتنام و کلمن و همچنین بر اساس تعریف تازه‌پرداخته سرمایه اجتماعی سیال تدوین شده بود.

پس از تثبیت مدل اندازه‌گیری، مدل ساختاری جهت آزمون روابط میان مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی سیال و شاخص‌های حفاظت فضایی اجرا شد. کاربست SEM این امکان را فراهم آورد که مسیرهای مستقیم و غیرمستقیم، تأثیرات متقابل مؤلفه‌ها و نقش هر بخش

جدول شماره (۱): پرسش‌ها و شاخص‌های استخراج‌شده از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی سیال.

مؤلفه سرمایه اجتماعی سیال	پرسش	مستند به نظریه	شاخص استخراج‌شده
انعطاف‌پذیری شبکه‌ها	۱. توانایی شما در ایجاد و مدیریت روابط موقت با دیگر کنشگران بازار تا چه حد مؤثر است؟	بورديو	شدت انعطاف‌پذیری شبکه‌ها
	۲. تا چه اندازه می‌توانید همکاری‌های پروژه‌ای را با گروه‌های مختلف بازار هماهنگ کنید؟	بورديو	
	۳. انعطاف‌پذیری شبکه‌های شما در پاسخ به تغییرات اقتصادی و اجتماعی بازار چقدر است؟	بورديو	
	۴. میزان استفاده شما از فرصت‌های ارتباطی جدید در بازار چگونه است؟	پاتنام	
	۵. تا چه حد قادر به تغییر نقش‌ها و مسئولیت‌ها در شبکه‌های اجتماعی بازار هستید؟	کلمن	
نقش شما در ایجاد تعاملات بین صنفی و شغلی بازار تا چه حد فعال است؟	۱. میزان هماهنگی شما با گروه‌های مختلف در پروژه‌های مشترک چقدر است؟	پاتنام	میزان هماهنگی و همکاری در تعاملات کوتاه‌مدت
	۲. تا چه اندازه در تصمیم‌گیری‌های گروهی بازار مشارکت می‌کنید؟	پاتنام	
	۳. نقش شما در ایجاد تعاملات بین صنفی و شغلی بازار تا چه حد فعال است؟	کلمن	
	۴. چقدر در فعالیت‌های مشترک با نهادهای محلی و فعالان بازار مشارکت دارید؟	کلمن	
سازگاری با ارزش‌ها و سنت‌ها	۱. میزان مشارکت شما در فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی بازار چقدر است؟	پاتنام	میزان اعتماد متقابل و همبستگی میان گروه‌ها
	۲. تا چه حد در حفظ سنت‌ها و ارزش‌های فرهنگی بازار فعال هستید؟	پاتنام	
	۳. نقش شما در انتقال دانش و تجربیات فرهنگی به دیگر اعضای جامعه بازار چگونه است؟	کلمن	

(منبع: یافته‌های پژوهش).

که بیشترین تعامل با شبکه‌های اجتماعی بازار داشتند، در نمونه حضور یابند. به این ترتیب، دامنه تعمیم نتایج محدود به گروه‌های مشابه بازار تاریخی تبریز است.

ابزار گردآوری داده‌ها

داده‌ها از طریق پرسشنامه‌ای استاندارد جمع‌آوری شد که بر اساس نظریه‌های سرمایه اجتماعی کلاسیک (بورديو، پاتنام و کلمن) و چارچوب مفهومی پژوهش طراحی شده بود. پرسش‌ها به گونه‌ای استخراج شدند که مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی سیال را بازتاب دهند و شامل سه بعد اصلی بودند:

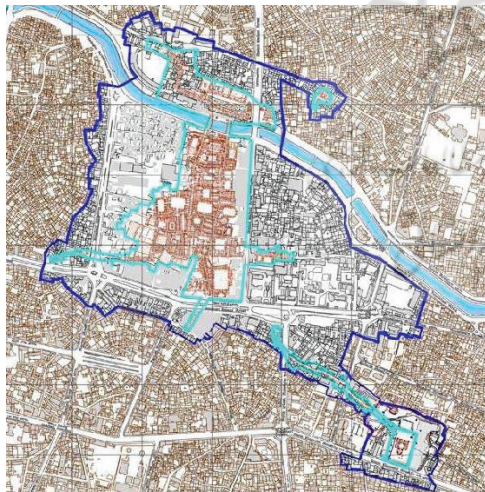
روایی و پایایی ابزار

۱. انعطاف‌پذیری شبکه‌ها: توانایی ایجاد و مدیریت از حیث اطمینان از اعتبار علمی پرسشنامه، ۵

قبول)، (بین ۰/۶ تا ۰/۶۹ → پایایی متوسط) و کمتر (از ۰/۶ → پایایی ضعیف) انجام می‌شود (Gliem & Gliem, 2003).

محدوده مورد مطالعه

بازار تاریخی تبریز، به‌عنوان یکی از کهن‌ترین و گسترده‌ترین بازارهای سرپوشیده ایران، نمونه‌ای شاخص از معماری ایرانی-اسلامی و سازمان فضایی پیچیده در بافت‌های تاریخی شهری است (شکل شماره ۲). این مجموعه، با ساختار درهم‌تنیده‌ای از راسته‌ها، تیمچه‌ها، کاروانسراها، مساجد و فضاهای عمومی، بستری زنده برای تداوم فعالیت‌های اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی فراهم آورده است (Esmacili Sangari & Abbaszadeh, 2024:28). تنوع عملکردی و پیوستگی فضایی بازار، شبکه‌ای پویا از روابط میان کنشگران محلی، از جمله کسبه، ساکنان، گردشگران و نهادهای متولی را شکل داده که در گذر زمان موجب پایداری حیات شهری و فرهنگی این مکان شده است (Khandani et al, 2023:174).

شکل شماره (۲): موقعیت قرارگیری بازار تاریخی تبریز در حریم حفاظتی (Haghighparast et al, ۲۰۱۹:۳۰۹).

نفر از متخصصان حوزه میراث فرهنگی، معماری و شهرسازی به‌عنوان داور انتخاب شدند. معیار انتخاب این افراد شامل تخصص علمی، سابقه پژوهشی مرتبط و تجربه عملی در مدیریت و تحلیل فضاهای میراثی و شبکه‌های اجتماعی بود تا هم دیدگاه نظری و هم جنبه‌های کاربردی مورد توجه قرار گیرد.

روایی محتوایی^۱ با استفاده از (CVR)^۲ و (CVI)^۳ ارزیابی شد. هر متخصص به هر سؤال امتیازی از ۱ تا ۴ برای تناسب با مؤلفه نظری و وضوح بیان اختصاص داد. پرسش‌هایی که مقادیر $CVI \geq 0.79$ و $CVR \geq 0.62$ را کسب نکردند، حذف شدند. نتایج نشان داد که تمامی پرسش‌ها از نظر محتوا معتبر بوده است و با چارچوب نظری سرمایه اجتماعی سیال همخوانی دارند، بنابراین می‌توانند برای جمع‌آوری داده‌های کمی مورد استفاده قرار گیرند (Polit & Hungler, 2006). همچنین در جهت سنجش پایایی، ضریب آلفای کرونباخ برای کل پرسشنامه محاسبه شد (فرمول شماره ۲).

$$\alpha = \frac{N}{N-1} \left(1 - \frac{\sum_{i=1}^N \sigma_i^2}{\sigma_T^2} \right)$$

فرمول شماره (۲): محاسبه ضریب آلفای کرونباخ

N = تعداد گویه‌ها (پرسش‌ها)

$\sigma_T^2 = \sigma_i^2 + \sigma_j^2$ واریانس کل آزمون

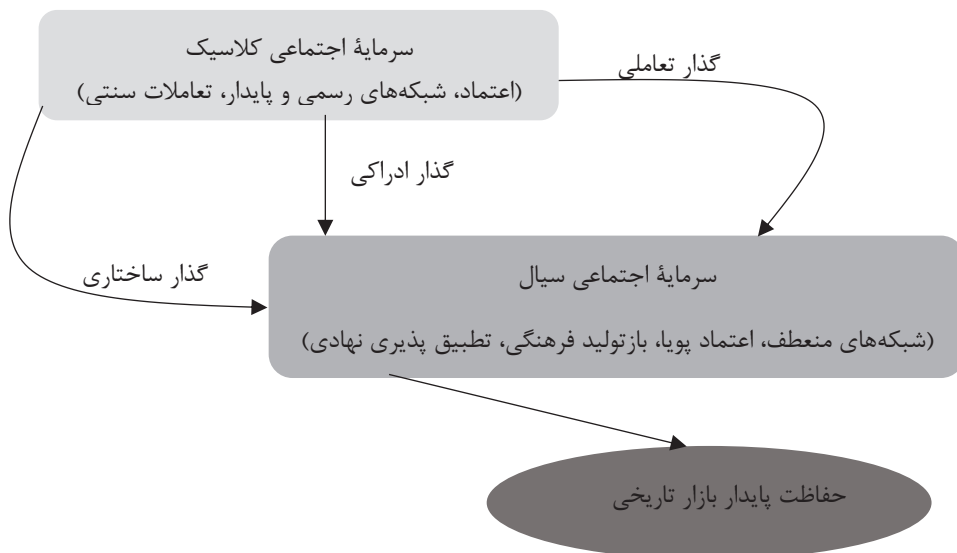
$\sigma_i^2 = \sigma_j^2$ واریانس هر گونه

مقدار آلفای کرونباخ برابر (۰/۸۷)، برای پرسشنامه به‌دست آمد که نشان‌دهنده همسانی درونی مطلوب و قابلیت اعتماد داده‌ها بود. چنانکه مقدار آلفای کرونباخ معمولاً بین ۰ تا ۱ متغیر است و تفسیر آن به‌صورت؛ بالاتر (از ۰/۹ → پایایی بسیار بالا)، (بین ۰/۸ تا ۰/۸۹ → پایایی خوب)، (بین ۰/۷ تا ۰/۷۹ → پایایی قابل

۱. به میزان دقت و صحت ابزار پژوهش در سنجش مفهوم موردنظر اشاره دارد.

2. Content Validity Index

3. Content Validity Ratio

شکل شماره (۳): تطبیق مفهومی و گذار بین رویکردهای کلاسیک و سیال سرمایه اجتماعی در حفاظت از بازار تاریخی تبریز (منبع: یافته‌های پژوهش).

موقعیتی بازتولید می‌شوند. در این چارچوب، مؤلفه‌های اصلی سرمایه اجتماعی سیال در بازار تاریخی تبریز را می‌توان در سه دسته مفهومی طبقه‌بندی کرد: نخست، شبکه‌های انعطاف‌پذیر ارتباطی که در جریان فعالیت‌های روزمره بازار میان اصناف، کسبه، گردشگران و نهادهای محلی شکل می‌گیرند و امکان تبادل تجربه و اطلاعات را در ساختاری غیررسمی فراهم می‌کند. دوم، اعتماد پویا و موقعیتی که نه به صورت دائمی و تثبیت‌شده، بلکه بر مبنای عملکرد، تعامل و تجربه متقابل ایجاد می‌شود و تداوم حیات اجتماعی بازار را تضمین می‌کند. سوم، بازتولید فرهنگی در بستر تعاملات روزمره که از طریق بازآفرینی الگوهای رفتاری سنتی در قالب‌های نوین کسب‌وکار، بازسازی نقش‌ها و ارزش‌های اجتماعی در فضاهای مشترک و حفظ روح جمعی بازار تحقق می‌یابد. این مؤلفه‌ها در کنار هم، شبکه‌ای سیال و چندسطحی از روابط اجتماعی پدید می‌آورند که

در بستر اجتماعی این بازار، سرمایه اجتماعی در قالب شبکه‌های متنوع ارتباطی میان اصناف، اعتماد متقابل میان گروه‌های شغلی، و همیاری میان نهادهای محلی و مدیران بازار نمود یافته است. این روابط افقی و عمودی، عامل تقویت انسجام اجتماعی و حفظ توازن میان منافع اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی در فضای بازار به شمار می‌روند (Esmacili Sangari, 2020:28). بدینسان، تحلیل ساختار اجتماعی بازار تاریخی تبریز نشان می‌دهد که شبکه‌های ارتباطی سنتی این فضا، که پیش‌تر بر اساس پیوندهای خانوادگی، صنفی و هم‌محلی شکل گرفته بودند، در گذر زمان و در مواجهه با تحولات فرهنگی و اقتصادی معاصر، به سوی الگوهای منعطف‌تر و پویاتر از تعامل اجتماعی حرکت کرده‌اند. این تحول نشانگر گذار از سرمایه اجتماعی کلاسیک به نوعی سرمایه اجتماعی سیال است که در آن، روابط اجتماعی نه بر پایه تداوم و ثبات تاریخی، بلکه بر اساس سازگاری، اعتماد متغیر و تعاملات

جدول شماره (۲): شاخص‌های CFA و پایایی پرسش‌های سرمایه اجتماعی سیال در بازار تاریخی تبریز.

مولفه‌های سرمایه اجتماعی سیال	پرسش	بار عاملی (λ)	CR	AV	α
انعطاف‌پذیری شبکه‌ها	۱	۰/۷۸	۰/۸۹	۰/۶۲	۰/۸۶
انعطاف‌پذیری شبکه‌ها	۲	۰/۸۱	۰/۸۹	۰/۶۲	۰/۸۶
انعطاف‌پذیری شبکه‌ها	۳	۰/۷۵	۰/۸۹	۰/۶۲	۰/۸۶
انعطاف‌پذیری شبکه‌ها	۴	۰/۷۹	۰/۸۹	۰/۶۲	۰/۸۶
انعطاف‌پذیری شبکه‌ها	۵	۰/۷۴	۰/۸۹	۰/۶۲	۰/۸۶
تعاملات موقت	۶	۰/۷۰	۰/۸۹	۰/۶۲	۰/۸۶
تعاملات موقت	۷	۰/۶۸	۰/۸۹	۰/۶۲	۰/۸۶
تعاملات موقت	۸	۰/۷۲	۰/۸۵	۰/۵۶	۰/۸۲
تعاملات موقت	۹	۰/۶۶	۰/۸۵	۰/۵۶	۰/۸۲
تعاملات موقت	۱۰	۰/۷۳	۰/۸۷	۰/۵۶	۰/۸۲
بازتولید فرهنگی	۱۱	۰/۷۱	۰/۸۷	۰/۵۷	۰/۸۴
بازتولید فرهنگی	۱۲	۰/۶۹	۰/۸۷	۰/۵۷	۰/۸۴

(منبع: یافته‌های پژوهش).

تقویت‌کننده میان مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی سیال و فرآیند حفاظت از فضاها می‌باشد. این مدل نشان می‌دهد که پویایی شبکه‌های اجتماعی، برای پایداری فرهنگی و کارآمدی سیاست‌های حفاظتی در بافت‌های تاریخی شرط لازم است و بازار تاریخی تبریز نمونه‌ای زنده از این پیوند ارگانیک میان جامعه و میراث محسوب می‌شود (شکل شماره ۳).

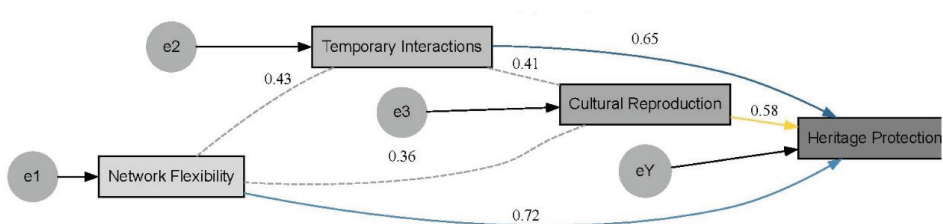
یافته‌ها

داده‌های کمی حاصل از پرسشنامه‌ها، پس از تأیید روایی محتوایی، برای تحلیل ساختاری وارد مدل معادلات ساختاری (SEM) شدند تا روابط میان مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی سیال و حفاظت از بازار تاریخی تبریز بررسی شود. پیش از ورود داده‌ها به مدل ساختاری، روایی و پایایی سازه‌ها با استفاده از تحلیل عاملی تأییدی (CFA) ارزیابی شد. شاخص‌هایی شامل ضریب قابلیت اعتماد ترکیبی (CR)، میانگین

توانایی سازگاری با تغییرات اقتصادی و فرهنگی را دارند.

از منظر مفهومی، مدل پژوهش حاضر بر پیوند میان این مؤلفه‌ها و فرآیند حفاظت از میراث تمرکز دارد. بر اساس این مدل، هر یک از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی سیال به‌صورت پویا با مؤلفه‌های کلیدی حفاظت در ارتباط‌اند:

- شبکه‌های انعطاف‌پذیر ارتباطی، بستر مشارکت اجتماعی و تصمیم‌گیری جمعی را در امور حفاظتی تقویت می‌کنند؛
 - اعتماد پویا، هماهنگی میان نهادهای رسمی و کنشگران محلی را افزایش می‌دهیم و از تعارض در فرایندهای اجرایی مانع می‌شود؛
 - بازتولید فرهنگی، تداوم هویت و اصالت فضا را در دل تحولات معاصر تضمین می‌کند.
- بدین ترتیب، مدل مفهومی پژوهش، رابطه‌ای تعاملی و

شکل شماره (۴): مدل معادلات ساختاری تأثیر ابعاد سرمایه اجتماعی سیال بر حفاظت از بازار تاریخی تبریز
(منبع: یافته‌های پژوهش).

- انعطاف‌پذیری شبکه‌ها با ضریب اثر ۰/۷۸ بیشترین نقش را در تسهیل هماهنگی میان ذی‌نفعان و ارتقای تاب‌آوری اجتماعی ایفا می‌کند و نشان‌دهنده توانایی بازار در مدیریت روابط موقت و پروژه‌محور است؛
- تعاملات موقت با ضریب ۰/۶۴ اهمیت همکاری‌های کوتاه‌مدت میان گروه‌های ذی‌نفع با منافع متفاوت را آشکار ساخت؛
- بازتولید فرهنگی با ضریب ۰/۵۹ نقش حافظهٔ جمعی، روایت‌ها و تعاملات فرهنگی در تضمین انسجام اجتماعی و پایداری ارزش‌های فرهنگی بازار را برجسته کرد.

روابط همبستگی میان مؤلفه‌ها نیز قابل توجه بود: ۰/۴۲ بین انعطاف‌پذیری شبکه‌ها و تعاملات موقت، ۰/۳۷ بین انعطاف‌پذیری شبکه‌ها و بازتولید فرهنگی، و ۰/۳۱ بین تعاملات موقت و بازتولید فرهنگی. این مقادیر وابستگی‌ها و تعاملات متقابل مؤلفه‌ها در شبکهٔ اجتماعی بازار را بیان می‌کند و نشان می‌دهد که اثر هر مؤلفه بر حفاظت بازار فقط به صورت مستقل نیست. تحلیل مسیرهای غیرمستقیم نیز آشکار ساخت که تأثیر انعطاف‌پذیری شبکه‌ها بر حفاظت بازار تا حدی از طریق تعاملات موقت و بازتولید فرهنگی میانجی‌گری می‌شود. این یافته بیانگر پیچیدگی، تعاملات چندسطحی و هم‌افزایی میان مؤلفه‌های سرمایه

واریانس استخراج‌شده (AVE) و α کرونباخ برای هر مؤلفه محاسبه شدند. نتایج نشان داد که تمام مؤلفه‌ها دارای CR بالاتر از ۰/۷ و AVE بالاتر از ۰/۵ بودند و α کرونباخ کل پرسشنامه ۰/۸۷ برآورد شد. بنابراین، سازه‌ها از نظر همسانی درونی و قابلیت اعتماد در سطح مطلوبی قرار داشتند و در تحلیل SEM قابل استفاده بودند (جدول شماره ۲).

در مرحلهٔ بعد، مدل ساختاری (SEM) برای سنجش روابط نظری میان سه مؤلفهٔ اصلی سرمایهٔ اجتماعی سیال و حفاظت از بازار تاریخی تبریز به‌کار گرفته شد. مؤلفه‌ها شامل انعطاف‌پذیری شبکه‌ها، تعاملات موقت و بازتولید فرهنگی بودند و پرسش‌های متناظر با هر مؤلفه به‌عنوان شاخص‌های مشهود وارد مدل شدند. تحلیل SEM امکان سنجش همزمان اثرات مستقیم و غیرمستقیم هر مؤلفه و ارزیابی تناسب مدل را فراهم کرد. شاخص‌های R^2 ، Q^2 و SRMR برای اعتبارسنجی مدل محاسبه شدند.

مقدار R^2 کل مدل ۰/۷۱ برآورد شد؛ که نشان می‌دهد تقریباً ۷۱ درصد از واریانس حفاظت از بازار تاریخی تبریز توسط سه مؤلفهٔ سرمایهٔ اجتماعی سیال توضیح داده می‌شود. این نتیجه بیانگر قدرت پیش‌بینی مدل و اهمیت مؤلفه‌ها در فرآیند حفاظت است. بدینسان، نتایج مسیرها نشان دادند که:

اجتماعی سیال در بازار تاریخی تبریز است. به طور کلی، یافته‌ها نشان دادند که برای ارتقای اثربخشی حفاظت از بازار تاریخی تبریز، تقویت انعطاف‌پذیری شبکه‌ها باید در اولویت قرار گیرد و توجه همزمان به تعاملات موقت و بازتولید فرهنگی، ظرفیت‌سازی و پایداری فرهنگی-اجتماعی بازار را به حداکثر می‌رساند. (شکل شماره ۴).

بحث

یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهند که سه مؤلفه اصلی سرمایه اجتماعی سیال (انعطاف‌پذیری شبکه‌ها، تعاملات موقت و بازتولید فرهنگی) نقش قابل توجهی در حفاظت و پایداری بازار تاریخی تبریز ایفا می‌کنند. انعطاف‌پذیری شبکه‌ها بیشترین تأثیر را در تسهیل هماهنگی میان ذی‌نفعان و ارتقای تاب‌آوری اجتماعی دارد، در حالی که تعاملات موقت و بازتولید فرهنگی به صورت مکمل این فرآیند عمل می‌کنند. نتایج مسیرهای غیرمستقیم نیز بیانگر وجود تعاملات چندسطحی میان مؤلفه‌ها و اثر هم‌افزای آن‌ها بر حفاظت بازار است، که نشان‌دهنده پیچیدگی ساختار اجتماعی بازار تاریخی تبریز و اهمیت تحلیل شبکه‌های اجتماعی سیال است. این نتایج با یافته‌های مولایی (۱۳۹۹) همخوانی دارد که نشان داده بود ساختار کالبدی بازار تبریز بستر شکل‌گیری اعتماد و همکاری میان گروه‌های اجتماعی است. با این حال، پژوهش حاضر فراتر از بررسی کالبد و روابط سنتی، اهمیت سیالیت شبکه‌های اجتماعی و تعاملات موقعیتی را برجسته می‌کند و نشان می‌دهد که حفاظت مؤثر بازار مستلزم مدیریت همزمان چند مؤلفه اجتماعی است. نتایج همچنین با مطالعه مجنون‌نوی توتاخانه و اسمعیلی سنگری (۲۰۲۲) و آلکیلانی (۲۰۲۲) مطابقت دارد، که بر نقش شبکه‌های چندسطحی و تعاملات صنفی در تاب‌آوری بازار تأکید داشتند، با این تفاوت که پژوهش حاضر نشان می‌دهد این شبکه‌ها نه به صورت ثابت، بلکه به شکل پویا و سیال در مواجهه با تغییرات اقتصادی و فرهنگی عمل می‌کنند.

مطالعات پروین و همکاران (۲۰۲۵) نیز بر اهمیت تعادل میان هویت سنتی بازار و نیازهای مدرن تأکید کرده بود. یافته‌های پژوهش حاضر این ادعا را تأیید می‌کنند و نشان می‌دهند که بازتولید فرهنگی در تعاملات روزمره، سازوکار کلیدی حفظ هویت جمعی و انسجام اجتماعی است. بدین ترتیب، مفهوم «سرمایه اجتماعی سیال» در بازار تاریخی تبریز مصداق عملی پیدا می‌کند و امکان تحلیل دینامیک و چندسطحی سازوکارهای تعامل اجتماعی را فراهم می‌آورد، موضوعی که در پژوهش‌های پیشین به طور مستقیم بررسی نشده بود.

به طور کلی، پژوهش حاضر نشان می‌دهد که برای ارتقای اثربخشی حفاظت از بازار تاریخی تبریز، مستلزم: ۱. انعطاف‌پذیری شبکه‌ها به عنوان عامل پیشرو در مدیریت روابط موقت و هماهنگی ذی‌نفعان تقویت شود؛ ۲. تعاملات موقت به طور هدفمند مدیریت شود تا همکاری میان گروه‌های مختلف ذی‌نفع با منافع متفاوت بهینه شود؛ ۳. بازتولید فرهنگی تقویت شود تا هویت، اصالت و ارزش‌های فرهنگی بازار در مواجهه با تحولات معاصر پایدار باقی بماند.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با بهره‌گیری از رویکرد «سرمایه اجتماعی سیال» به پرسش اصلی پاسخ می‌دهد: «سرمایه اجتماعی سیال به چه میزان می‌تواند در حفاظت و بازسازی بازارهای تاریخی، به ویژه بازار تاریخی تبریز، مؤثر باشد؟» یافته‌های کمی نشان می‌دهند که سه مؤلفه کلیدی سرمایه اجتماعی سیال (انعطاف‌پذیری شبکه‌ها، تعاملات موقت و بازتولید فرهنگی) تأثیر قابل توجهی بر حفاظت و پایداری بازار دارند.

تحلیل مدل معادلات ساختاری (SEM) نشان داد که انعطاف‌پذیری شبکه‌ها با ضریب اثر ۰/۷۸ بیشترین نقش را در هماهنگی میان ذی‌نفعان و ارتقای تاب‌آوری اجتماعی ایفا می‌کند. تعاملات موقت (۰/۶۴) و

بازتولید فرهنگی (۵۹/۰) به صورت مکمل عمل می‌کند و مسیرهای غیرمستقیم نیز نشان داد که مؤلفه‌ها به صورت هم‌افزا و چندسطحی بر حفاظت بازار تأثیر دارند. مقدار R^2 مدل برابر ۰/۷۱ بود که بیانگر قدرت پیش‌بینی بالای سه مؤلفه در حفاظت بازار تاریخی تبریز است.

این نتایج با پژوهش‌های پیشین، مانند مولایی (۱۳۹۹)، مجنونی توتاخانه و اسمعیلی سنگری (۲۰۲۲) همخوانی دارد و همزمان نوآوری پژوهش حاضر را در تحلیل «سیالیت» شبکه‌های اجتماعی و تعاملات موقعیتی برجسته می‌کند. بازتولید فرهنگی، به‌ویژه، نشان داد که حفظ هویت جمعی و انسجام اجتماعی مستلزم مدیریت پویا و چندسطحی شبکه‌های اجتماعی است، چیزی که در مطالعات گذشته به‌طور مستقیم بررسی نشده بود.

پیشنهاده‌ها

پیشنهادهای پژوهش حاضر با تمرکز بر سرمایه اجتماعی سیال در بازار تاریخی تبریز، نشان داد که مؤلفه‌های انعطاف‌پذیری شبکه‌ها، تعاملات موقت و بازتولید فرهنگی نقش تعیین‌کننده‌ای در حفاظت و بازسازی فضاهای میراثی دارند. یافته‌های کیفی و کمی، الگوهای مؤثر اجتماعی و تعاملات میان ذی‌نفعان را شناسایی کرد که می‌تواند مبنایی برای توسعه سیاست‌ها و پژوهش‌های آتی فراهم آورد. بر این اساس، پیشنهادهای ارائه شده در دو سطح پژوهشی و کاربردی مطرح می‌شوند.

پیشنهادهای پژوهشی

- بررسی و تعمیم کاربرد سرمایه اجتماعی سیال در سایر بازارهای تاریخی ایران و جهان برای سنجش قابلیت تعمیم مدل ارائه شده؛
- تحلیل مقایسه‌ای میان بازارهای تاریخی با ساختارهای اجتماعی مختلف به منظور شناسایی مؤلفه‌های مؤثر و تفاوت‌های فرهنگی-اجتماعی در شکل‌گیری شبکه‌های اجتماعی؛

- توسعه ابزارهای کمی و کیفی برای سنجش دقیق‌تر مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی سیال و ارتباط آن با تاب‌آوری فرهنگی و اجتماعی فضاهای میراثی.
- مطالعه پویایی‌های سرمایه اجتماعی سیال در مواجهه با چالش‌های مدرن‌سازی شهری و تغییرات اقتصادی-فرهنگی.

پیشنهادهای کاربردی

- بهره‌گیری از چارچوب سرمایه اجتماعی سیال در سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی: سیاست‌گذاران و مدیران شهری می‌توانند از رویکرد سرمایه اجتماعی سیال برای طراحی سیاست‌های حفاظتی و برنامه‌های توسعه پایدار بازار تاریخی تبریز و سایر بازارهای تاریخی استفاده کنند. این چارچوب باید مؤلفه‌های انعطاف‌پذیری شبکه‌ها، تعاملات موقت و بازتولید فرهنگی را در فرآیند تصمیم‌گیری لحاظ کند.
- تقویت شبکه‌های اجتماعی میان ذی‌نفعان: ایجاد برنامه‌ها و پروژه‌های مشارکتی میان کسبه، فعالان فرهنگی و نهادهای محلی، با هدف افزایش هماهنگی، همکاری و تصمیم‌گیری چندجانبه در حفاظت و مدیریت بازار. این اقدامات شامل کارگاه‌های مشترک، جلسات هم‌اندیشی و شبکه‌سازی رسمی و غیررسمی است.
- آموزش و آگاه‌سازی جامعه محلی: اجرای برنامه‌های آموزشی و اطلاع‌رسانی برای ذی‌نفعان محلی درباره اهمیت تعاملات موقت و انعطاف‌پذیر در مدیریت فضاهای تاریخی، نحوه مشارکت در تصمیم‌گیری و نقش آن در ارتقای تاب‌آوری اجتماعی-فرهنگی.
- پایش و ارزیابی مستمر اثربخشی اقدامات: طراحی و پیاده‌سازی سازوکارهای سنجش اثربخشی سیاست‌ها و اقدامات حفاظتی با استفاده از شاخص‌های سرمایه اجتماعی سیال، شامل رصد شبکه‌های ارتباطی، اعتماد متقابل و بازتولید فرهنگی در بازار، به منظور اصلاح و بهبود مستمر سیاست‌ها.

sustainable community development, and host communities' health and wellbeing: A systematic review. *PloS one*, 18(3), e0282319. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0282319>.

9. Claridge, T. (2018). Criticisms of social capital theory: and lessons for improving practice. *Social capital research*, 4(2), 1-8. DOI: [10.5281/zenodo.8008320](https://doi.org/10.5281/zenodo.8008320).

10. Coleman, J. S. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American journal of sociology*, 94, S95-S120. DOI: <http://www.jstor.org/stable/2780243>.

11. De Luca Picione, R., De Fortuna, A. M., Balzani, E., & Marsico, G. (2025). Trajectories of the notion of liminality: Identity, border, threshold, affectivity, and spatio-temporal processes of transformation. *Culture & Psychology*, 1354067X251315735. DOI: [10.1177/1354067X251315735](https://doi.org/10.1177/1354067X251315735).

12. Esmacili Sangari, H. (2020). Management of Physical Hazards in the Tabriz Historic Bazaar using the Analytic Hierarchy Process (AHP). *Athar*. 42(4), 532-551. DOI: <http://athar.richt.ir/article-2-916-fa.html>. [in Persian].

13. Esmacili Sangari, H. (2024). Investigating the Provision of Solutions Based on Crisis Management in the Historical Bazaar of Tabriz by Benefiting from the Components of Social Capital Using the Mixed Research Method. *CIAUJ*. 8(1), 177-194. DOI: [10.52547/ciauj.8.1.424](https://doi.org/10.52547/ciauj.8.1.424). [in Persian].

14. Esmaili Sangari, H., & Abbaszadeh, M. J. (2024). Conceptual modeling of crisis management In historical bazaars using a mixed-methods research approach (Case study: Tabriz Historic Bazaar). *Journal*

فهرست منابع

1. Aldrich, D. P., & Meyer, M. A. (2015). Social capital and community resilience. *American behavioral scientist*, 59(2), 254-269. DOI: <https://doi.org/10.1177/000276421455029>.
2. Alkilani, B. M. (2022). *The Role of Cultural Sustainability in the Built Environment: The Case of Eminönü Neighborhood in Al-Fatih, Istanbul* (Master's thesis, Hamad Bin Khalifa University (Qatar)).
3. Barei, M., & Asghari Zamani, A. (2022). Analyzing the role of social and cultural capital in the process of tourism development in the historic Tabriz Bazaar. *Journal of Tourism and Leisure Studies*, 7(14), 151-166. Doi: [10.22133/tlj.2023.388820.1084](https://doi.org/10.22133/tlj.2023.388820.1084). [in Persian].
4. Bauman, Z. (2013). *Liquid modernity*. John Wiley & Sons.
5. Bhagat, S. S. (2025). *Redefining urban heritage: The case of Chauta bazaar, Surat* (Doctoral dissertation, University of Pennsylvania). DOI: <https://repository.upenn.edu/handle/20.500.14332/61166>.
6. Bianco, L. (2023). Adaptive re-use of historic covered markets: a review of selected cases in European capital cities. *Heritage*, 6(2), 1089-1102. DOI: <https://doi.org/10.3390/heritage6020060>.
7. Bozoğlu, G., Campbell, G., Smith, L., & Whitehead, C. (2024). *The Routledge international handbook of heritage and politics*. DOI: [10.4324/9781003300984](https://doi.org/10.4324/9781003300984).
8. Brooks, C., Waterton, E., Saul, H., & Renzaho, A. (2023). Exploring the relationships between heritage tourism,

- conservation. Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780429345807>.
21. Majnooni Tootakhaneh, A., & Esmaili Sangari, H. (2021). Examining flows of social capital in historical bazaars based on occupations and architectural spaces: A case study of the Tabriz Historic Bazaar. *Identity of City*, 15(48), 107–120. Doi: [10.30495/hoviatshahr.2021.19369](https://doi.org/10.30495/hoviatshahr.2021.19369). [in Persian].
 22. Molaei, A. (2020). Social capital in historical bazaars of Iran: A case study of the Tabriz Historic Bazaar. *Sociology of Social Institutions*, 7(15), 61–88. Doi: [10.22080/ssi.2020.17475.1680](https://doi.org/10.22080/ssi.2020.17475.1680). [in Persian].
 23. Mottershead, R., Subu, M. A., Habeb, M., Alonaizi, N., Bani-Issa, W., Dias, J. M., ... & Harrison, C. (2025). A Social Constructionist Influenced Scoping Review of Addictions, Deviance and Crime: Biopsychosocial Perspectives for the Emerging Forensic Mental Health Nursing and Healthcare Services of the Middle East. *F1000Research*, 14, 120. DOI: [10.12688/f1000research.160802.1](https://doi.org/10.12688/f1000research.160802.1).
 24. Musialik, W., Łukaniszyn-Domaszewska, K., Karaś, E., & Malik, K. (2024). Cultural heritage capital as a resilience factor in the sustainable development policy of the region. *Economics and Environment*, 91(4), 964-964. DOI: [10.3390/land14071467](https://doi.org/10.3390/land14071467).
 25. Nesbitt, H., Hamilton, M., Ulibarri, N., & Williamson, M. (2024). Operationalizing the social capital of collaborative environmental governance with network metrics. *Environmental Research Letters*, 19(11), 113003. DOI: [10.1088/1748-9326/ad7bd0](https://doi.org/10.1088/1748-9326/ad7bd0).
 26. Parvin, R., Esmaili Sangari, H., & of Crisis Management, 13(1), 22–37. Doi: [20.1001.1.23453915.1403.13.1.2.3](https://doi.org/10.1001.1.23453915.1403.13.1.2.3). [in Persian].
 15. Ghanbari, A., Rahim Heidari, C., & Ramozi, F. (2023). Investigating the impact of the World Heritage inscription of the Tabriz Bazaar on tourism development in Tabriz. *Urban Space and Social Life*, 2(5), 33–49. Doi: [10.22034/jprd.2023.55056.1024](https://doi.org/10.22034/jprd.2023.55056.1024). [in Persian].
 16. Gliem, J. A., & Gliem, R. R. (2003). Calculating, interpreting, and reporting Cronbach's alpha reliability coefficient for Likert-type scales. Midwest research-to-Practice Conference in Adult, Continuing, and community education. <https://hdl.handle.net/1805/344>.
 17. Haghparast, F., Asefi, M., & Abizadeh, E. (2019). Effect of the Place Identity Components on Place Attachment; Study of the Tabriz Historic Bazaar. *GeoRes*, 34 (3), 303-312. Doi: [10.29252/geores.33.2.303](https://doi.org/10.29252/geores.33.2.303). [in Persian].
 18. Hair, J. F. (2014). *A primer on partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM)*. sage. Available at: <https://digitalcommons.kennesaw.edu/facbooks2014/39>.
 19. Khandani, N., Shahhosseini, H., Pakdel Fard, M. R., & Sattari Sarbanghali, H (2023). Evaluating sensory preferences influencing users' sense of place in the Tabriz Bazaar, Iran. *Urban Planning Geography Research*, 11(3), 161–187..Doi: [10.22059/jurbangeo.2023.360874.1833](https://doi.org/10.22059/jurbangeo.2023.360874.1833). [in Persian].
 20. Madgin, R., & Lesh, J. (2021). *People-centred methodologies for heritage*

